

Сарахсинин мамлекеттер аралык жалпы укуктагы үлүшү

Мухаммед Хамидуллах

Которгон: Зайлабидин АЖЫМАМАТОВ

Др.; ОшМУ Теология Факультети

Философия, медицина жана да жалпы маданий укук менен салыштырып караганда мамлекеттер аралык жалпы укук Батыш дүйнөсүнө караганда модерн заманда пайда болгон бир илим тармагы болуп саналат. Гректер бир гана өздөрүнүн диндештерине же өздөрүнө караштуу уруулаштарына же болбосо, Грециянын башка шаар-мамлекеттерине таандык Гректердин укугу деген мааниде карашаркан. Аристотелестин мындай пикир, көз карашы кеңири маалым: “Жаратылыш, барбарлардын (м.а. Грек эместердин) Гректердин кулу болуусун каалайт.”⁴⁴⁰

Римдиктер достук мамилелер курган башка мамлекеттердин жашоочуларынын сөзсүз түрдө кээ бир укуктарын эске алышкан. Бирок, мына бул кең ааламда Римдиктер бардык артта калгандар үчүн аскер башчыларынын жеке оюнан чыгарган чечимдерден башка мыйзамдарга ээ боло алышкан эмес.⁴⁴¹

Батышта мамлекеттер аралык жалпы укугуна байланыштуу чыныгы чыгармалар Bello, Vittoria, Ayala, Gentili сыяктуу авторлор менен араңдан зорго 16-кылымда башталган. “Араңдан зорго” деп айтып жатамын, анткени 16-кылым сыяктуу кеч эсептелбеген убакта бул Италиялык, Испаниялык, Галландиялык ж.б. аалымдар бир гана христиан улуттарынын⁴⁴² жана өзгөчө ак түстөгү улуттардын Мамлекеттер укугун көз алдына алган. Мындан бир канча кылым кийинкиге, башкача айтканда Берлин келишимине чейин күтүшүбүз керек болгон. Бул конгрессте алгач ирет христиан эмес бир

⁴⁴⁰ Aristotle, Politics: book I, ch. 7.

⁴⁴¹ Oppenheim, International Law, (4. bas.), I, 59-61.

⁴⁴² Th. D. Woolsey, International Law (4th ed., New York, in Ioko); Т\рк аалым Ахмет Решиттин макаласы: L'Islam et le droit des gens (Recueil des Cours, La Haye, 1937), II, 378.

мамлекетке Түркияга формалдуу түрдө болсо да эл аралык байланышта укуктарды белгилеп керектүү жоопкерчилити алуу мүмкүнчүлүгү берилген. Бул жерде ушул нерсени эске сала турган болсок, Папалардын буйрукнаамаларында да орун алгандай мусулмандарга берилген сөз христиандарга мажбур түрүндө жүктөлбөстөн жана жыйынтыгында бул сөздөрдүн терсине аракет кылуу менен алар күнөөгө киришкен эмес.⁴⁴³ Европалык эмес башка мамлекеттердин бул маданий улуттар клубуна кирүү укугуна ээ болуулары үчүн дагы да күтүүлөрү керек болчу.⁴⁴⁴

Сарахси алгачкы крестүүлөрдүн жортуулдары учурунда жашаган. Өзү Шарлман, Никефор жана Харун Рашиттин доорлошу болгон Шайбани жазган эски бир чыгарманын шархин (түшүндүрмө) жазган. Демек, мусулмандар мамлекеттер аралык жалпы укугу илими тармагында 8 кылымдай алдыда.

Өмүр баяны

Бул инсандын толук ысмы өзү да чыгармаларынын киришүүсүндө айткандай Абу Бакир Мухаммад Ибн Аби Сахл Ахмад ас-Сарахси. Белгилүү биографтардан Абдул Хай Лакнави жана Факир Мухаммад Жахламиге караганда Сарахси х. 400/1009-1010-жылы туулган. Ал 10 жашында соода кылуу максатында атасы менен биргеликте Аббасилердин борбор шаары Багдадка барган. Кийинчерээк анын Бухарада чоң укукчу Шамсул Аимма Халванинин (өл. ж. х. 448/1056-7) жанында илим алганын көрүүдөбүз. Ошол учурда эле Сарахси таанымал боло баштаган жана устазынын “шамсул-аимма” (имамдардын күнү) лакабын алган.

Кыска убакыттан кийин жерлерин Селчуклуларга бергенге аргасыз болгон Караханиттер доорун да көрдү. Маркум профессор Меназир Ахсен Гиланинин эң туура анализдегениндей Сарахси, Караханиттердин элге адилетсиз түрдө салган оор салыгына каршы элди үндөгөн фатва бергени үчүн Өкүмдар муну өзүнө каршы аракет катары эсептеп, Өзгөндөгү борбордук чептин зындандарынын бирине таштаткан. Мындай намыстана турган абакта анын 15 жылдай калгандыгы билинүүдө. Ал жерде Сарахсиге окуучуларга сабак берүүгө мүмкүнчүлүк берилген. Анын өмүр баянын кагаз бетине түшүргөндөр тастыктагандай бул зынданда окуучуларына жаздырып бир канча укуктук чыгармаларды жараткан. Мына ошолордон бири биз сөз кылган маселенин темасын ичине камтыган мамлекеттер аралык жалпы укугуна таандык бир чыгарма. Ал жерден боштондукка чыгарылгандан кийин жаздыра турган бир канча бети калган. Эркиндикке чыгар замат Маргаланга келип, ал

⁴⁴³ Ernest Nys, *Origines du droit international*, s. 216. Ahmet Reşit, *aynı eser*, s. 426-430.

⁴⁴⁴ Жалпысынан караныз: Walker, *History of the Law of Nations*, c. I. Ernest Nys, a.a.ч., 209. Holtzendorf, *Handbuch des Völkerrechts*, c. I. M. Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi (mütercim: Kemal Kuşçu, İstanbul 1963)*, s. 52-57 'Devletler umumi hukuku tarihinde İslam'ın mevki'i'.

жерде калганын толуктаган. Болжол менен айтканда окумуштуулар да белиглегендей ушул жерде 483/1090-1091-жылы бул дүйнө менен кош айтышкан.

Ушул нерсе анык Сарахси, Сарахс же бул шаарга жакын жерде дүйнөгө келген. Азыркы күндө Сарахс, Машхад жана Марв ортосунда жана Иран-Россия чек арасынын так ортосунда. Башкача айтканда жарымы Россия жарымы Иран тарабында. Бирок, негизги эски отурукташкан жерлери Россия тарапта калууда. Ошондой эле, жогоруда аты аталган Өзгөн жана Маргалан шаарлары да эски Советтер Союзунун аймагына караштуу.

рус маданият министринин бул эскерүү жыйынына катышып катышпаганын билбеймин. Күндөн күнгө өзүнүн аймагындагы өтмүш маданияттар менен көбүрөөк алектенген Советтер Союзунун Өкмөтүнөн Сарахс-Маргалан-Өзгөн аймактары менен алектенүүсүн жана бизге Сарахсини эстеткен күмбөз болсун же жазылган эстеликтер туурасында изилдөөлөр жүргүзүүсүн өтүнүү менен сиздердин да сезимдериниздерге котормочулук кылуудамын сыягы.

Шархи сиари кабирдин пайда болушу

Сарахсинин араб тилинде жазган жана мамлекеттер аралык жалпы укугуна таандык чыгармасы бизге чейин жетип аты “Шархус-Сиарил-Кабир”. Мааниси болсо: “Мамлекеттер аралык жалпы укугуна байланыштуу улуу чыгарманын шархи (түшүндүрмөсү)”. Атынан да белгилүү болгондой бул китеп башка бир чыгарманын шархи (б.а. Имам Мухаммед Шайбанинин чыгармасынын шархи). Оболу бул чыгарма туурасында бир канча сөз айтууну туура көрүп турабыз:

Ибн Хажар аль-Аскалани “Тавалиут-Та-сис” аттуу чыгармасынын 78-бетинде мындай ачыктоону келтирүүдө: “Сиар (Мамлекеттердин жалпы укугу) туурасында биринчи болуп китеп жазган Абу Ханифа болгон. Аль-Авзаи буга каршы бир чыгарма жазган. Мунун артынан эле Абу Ханифага каршы жазылган чыгармага Абу Юсуф каршы бир чыгарма менен жооп берген. Мындан кийин Авзаиге каршы чыгарма жазган Абу Юсуфка каршы Шафи бир чыгарма жазган. Шафинин жазган бул чыгармасынын аты “Сиарул-Авзаи”. Мен (Ибн Хажар) мындай деп айтар элем: мына бул акыркы чыгарма Шафинин «Китабул-умм» аттуу чыгармасынын бир бөлүмүн түзүүдө.» Чындыгында эле бул китептин 7-томунун 303 жана 336-беттеринде аты аталган китеп бар.

Абу Ханифа (өлгөн жылы 767-ж.) «Сийар» деген наамда бир аздан кийин биз сөз кыла турган, кээ бир себептер менен жазган жана бул китептен окуучуларына сабак берген. Ушул жаш окуучулардын бир канчасы ошондой ысым жана темада китептер жазуу үчүн бул китептен колдонушту. Адат болгондуктан ар бири аларга өздөрүнүн изилдөөлөрүнүн жыйынтыгын тиркеп,

кээ бир учурларда устазынын пикирин кабыл кылып, кээ бир учурда каршы чыгышкан. Зуфар, Ваки сыяктуу авторлордун чыгармалары бизге чейин жеткен эмес. Булардан бир гана Шайбанинин (өлгөн жылы 804-ж.) чыгармасы бизге жеткен. Ушул автор оболу Китабус-сийарис-сагир (мамлекеттер аралык жалпы укука байланыштуу чакан чыгармасы) деген чыгармасын жазган. Кээ бир риваяттар боюнча аль-Авзаинин бул чыгармага катуу сындоосуна каршы Шайбани бул жолу Китабус-сийарил-кабир (мамлекеттер аралык жалпы укука байланыштуу чоң китеп) аттуу чыгармасын жазууга себепчи болгон. Сарахси болсо бул эки китептин, мындайча айтканда Сийари сагир жана Сийари кабир аттуу чыгармалардын шархтарин жазган. Буларга бир аздан токтолобуз.

Мамлекеттер аралык жалпы укук илими ал доордо бир гана мода болбостон, ошол эле учурда саясий актуалдуулук жактан да чоң мааниге ээ болчу. Мына ошондон улам Имам Малик ошол темада тилеке каршы азыркы күнгө жетпей жок болуп кеткен бир чыгарма жараткан. Ошол доорго таандык Халыйфа Мамундун учурунда Багдадда Кадыл-Кудаттык (Баш казылык) кызматты аткарган Вахидинин дагы ошол темада бир чыгарма жазгандыгы божомолдонууда. Айрыкча бул чыгарманын Шафи тарабынан жасалган сын-пикири Сийарул-Вахиди деген темада Китабул-Уммдун бир бөлүгүн камтууда. Зайдия мазхабынын китептери Мухаммед бин Абдиллах Нафс Закиянын (өлгөн жылы 762-ж.) дагы Китабус-сийар аттуу бир чыгарма жазгандыгын айтууда жана Шайбанинин чыгармаларынын Нафс Закиянын чыгармаларынан алынганын айтканга чейин барышкан. Бирок бул акыркы чыгармадан азыркы күнгө чейин бир дагы из калбаганы үчүн бул маселе боюнча бир пикир айтуу мүмкүн эмес.

Чыгарманын пайда болушуна түрткү болгон себептер

Эмне үчүн ошол доордун эң белгилүү укукчулары бул теманын үстүндө көбүрөөк токтолушкан? Маркум профессор Маназир Ахсен Гылани бул суроонун буга чейин ойлонулбагандыгына басым жасап, мындайча жооп берет:

Исламдан пайда болгон фыркаларга (агымдар) саясий себептер түрткү болгон. Мисалы: Ахли-Шиа жана Харижилер. Бул жерде ал маселеге терең токтолбостон айта турган болсок, Амави бийлиги барган сайын жалпы коомчулук тарабынан жек көрүлө баштаган. Алгач Пайгамбардын небереси шейит болгон Кербала окуясы жана андан соң Амавилердин акыркы доорлорунда адамдардын жинин келтирген кыймыл-аракеттеринин жыйынтыгында коомдо мал-мүлктүн да, ар-намыстын да коопсуздугу калган эмес болчу. Тартипке келтирүү боюнча өкмөттү түзөтүү аракеттери эч кандай жыйынтык берген эмес. Эмне кылуу зарыл эле? Көтөрүлүш кылып революциялык аскер тобун кыймылга келтирүү керек беле? Бир мусулмандын турмушу кураны карим жана хадиси шарифтер менен белингенени боюнча

мужтахиттер (аалымдар), мына ушул эки ыйык булактан колдонуп бул азаптуу маселелерге жооп табууга аргасыз болушкан.

Имам Хусейндин небереси Имам Зайд, бир жагынан саясатчы, бир жагынан аалым да болгон. Чындыгында, куралдуу көтөрүлүшчү тобун бийликке каршы жетектеп, бирок бир да ийгиликке жетишпестен хижранын 122-жылында шейит болгон. Биз ал кишиге аалым деген сапатты башка чыгармалары менен биргеликте Китабул мажму фил фикх аттуу чыгармасын негиз кылуудабыз. Азыркы күнгө чейин жеткен эң эски Ислам укугунун булагы эсептелген бул укуктук чыгарманын бир бөлүгү толугу менен “Сийар”, башкача айтканда мамлекеттер аралык жалпы укукка токтолгон. Бул бөлүмдө ал диний жактан бузулган өкмөткө каршы көтөрүлүшкө чыгуунун мубах болуп болбогондугу жөнүндөгү өтө олуттуу теманы үстүртөн жана үстү жабык жол аркылуу чечмелегенге аракет кылган.

Туурасын айтыш керек болсо бул маселени чечүү чындыгында оор. Бир жактан кураны карим аяттары, бир жагынан Аз. Пайгамбардын сөздөрү бир эле учурда ушул эки маселенин үстүндө токтолушкан: Ар бир мусулмандын бекем болуусу, ошол эле учурда мүмкүн болсо бир жамандыкты колу менен ондоосу, ал болбосо сөз менен жана да бул болбосо дили менен жаман көрүүсү керек. Мындан сырткары «Аллага каршы бир маселеде эч кимге баш ийилбейт.»

Сириялык болгондугунан эмес, негизинен табиятынан жумшак болгондугунан аль-Авзай, мусулмандардын мусулман бийлигине каршы чыгуусунун туура эмес экендигине басым жасаган. Ал эми Ирактык Абу Ханифа мындай пикирде эмес эле. Керек болсо өзү көтөрүлүштөрдө Имам Зайдка жардам берген. Сийар аттуу чыгармасында да бул пикирлерин коргогон. Жассас тарабынан рываят кылынган төмөндөгү аль-Авзайнин айткан сөзү ачык-айкын:

(Биз, Абу Ханифанын бизге заалымбарга каршы күрөшүү туурасындагы талабын айтканга чейинки бир канча пикирин кабылдадык. Ал эми бул пикирин кабыл кыла албайбыз.)

Имам Зайддин жеңилүүсүнөн жана өлүмүнөн кийин Абу Ханифа Арабистанга чегинди. Бул жерде ал бир канча талкууларга катышкан. Керек болсо Ибн Журайж, Авзай, Малик ж.б. менен узун-узун талкууларды жүргүзгөн. Амавилердин бийлигинин кулашы менен Иракка кайтып келген. Кыска убакыттан кийин бул жолу Аббасилердин ага кыжыры келе баштаган. Ал заалым бийликке каршы аракеттерге болгон колдоосун уланткан жана жыйынтыгында укукчулар мамлекеттер аралык жалпы укук тармагын кайрадан карап изилдей башташкан. Бир жактан Испаниядан Кытайга чейинки үч материкке жайылган аймактарда да болгон согуштар ушундай ыктыяжды пайда кылган.

Кыскасы Исламда бул изилдөө тармагынын кандай пайда болгондугунун кыскача баяны.

Аббасилер чын дилден келишимге келүүнүн жолун издешкен десек болот. Анткени, Халыйфа Мансур Абу Ханифаны чакырып казылык кызматка сунуш кылган. Бул кызмат азыркы күндөгү Адилет Министрлигине туура келет. Халыйфа Харунуррашиддин доорунда эң жогорку укук кызматтарына Абу Ханифанын окуучулары Абу Юсуф жана Шайбани жетишишкен.

Азыркы күнгө чейин Абу Ханифанын сийары колубузда жок. Мындан сырткары Авзаиники да кайып. Бирок, бул экөө Абу Юсуфтун «Ар-Радду алаа Сийарил Авзаи» чыгармасынан же, Шафинин «Сийарул-Авзаи» аттуу чыгармасынан пайдаланып кайрадан кичине болсо да жаратса болот. Шайбанинин Сийари Сагир жана Сийари Кабир аттуу чыгармаларында Авзаиден алынган так маалыматтар бар.

Жогоруда да айткандай, Шайбани оболу Сийари сагир жана андан кийин Сийари кабирди жазган. Сйари сагир Шайбанинин чоң аль-Асл аттуу китебинде бир бөлүм кылып берилген. Мындан сырткары ошол эле китеп Марвазинин аль-Мухтасарул-Кафисинде жана Радиоуддиндин «Мухитинде» дагы бар. Бул китепти (Сйари сагир) Сарахси шарх кылган. аль-Мабсут аттуу чоң чыгармасынын басмадан чыккан 10-томунда орун алган.

Сийари кабир болсо, Радиоуддиндин «Мухитинде» жана башка чыгармаларда кеңири кайталанып берилген. Сарахси дагы бул чыгарманы өтө кенен мааниде шарх кылган. Булар бир гана Түркия жана башка мусулман мамлекеттеринде эле эмес Франция, Германия, Голландия сыяктуу жана башка мамлекеттердин китепканаларында да бар.

Араб тилинде басылган нускасынан бир кылымдай мурун Мүниб Айинтаби тарабынан 1796-1797-жылында кылынган түрк тилиндеги котормосу, 1825-жылы Султан Махмуддун буйругу менен Стамбулда эки чоң том абалында басылган. Биринчи дүйнөлүк согуш жылдарында 1916-1917-жылдарда Хайдарабадда араб тилинде түп нускасы 4 том болуп басылган жана азыр дагы Каирде кайрадан басылууда.

Сарахсинин чыгармасы

Сарахси Өзгөндөгү абакка камалгандан кийин кээ бир досторунун (балким абакта иштеген кызматкерлер) суранычы менен илим үйрөтүү менен алек болууга макулдугун берген. Марвазинин «Мухтасар» аттуу чыгармасынын бир шархин жаздыра баштаган. Бул чыгарма Шайбанинин «аль-Асл» аттуу чыгармасынын корутунду көчүрмөсү болчу. Бул шарх, башкача айтканда «аль-Мабсут» Каирде басылган нускасы чоң көлөмдө 30 том болгон. Мунун 10-томунун алгачкы 144-бети Шайбанинин Сийари сагиринин шархи. Мабсуттун качан башталып качан бүтүрүлгөндүгү боюнча кээ бир маселелер бар. Аны башка досторубуз сөз кылат.

Шарх сийари кабирге келе турган болсок, биз бул чыгарманын үч категориялык кол жазмаларына ээ болуудабыз. Мүниб Айинтаби буларды бир гана эки категорияда топтоп, биринчисине «түп нуска», экинчисине «аль-Хасири» нускасы деп атаган. Бул үч категория же болбосо башкача сөз менен айтканда «үч башка башка нуска жынжыры» арасындагы ажырым биздин байкашыбыз боюнча бир гана кол жазма нускаларынын башкы жана соңку бөлүмдөрүндө байкалат. Бул жерде Сарахси кол жазма нуканын так тарыхы туурасында маалымат берүүдө.

Мүниб Айинтабинин көрсөткөн категорияга караштуу кол жазмалар өтө көңүлдү бура турган нерсе. Бул топко караштуу кол жазмалардын бир гана эки даанасы колубузда бар. Экөөсү болсо Стамбулдагы Фатих китепканасында болуп «1667» жана «1667 кайталанган» абалда катталаган. Эки кол жазмада тең мындай деп башталат: «Рахман жана Рахим болгон Алланын аты менен, сабырдуу, зирек, Амир Кух деп лакабтандырылган Шайхтин Өзгөндөгү Сиккати Салардагы үйүндө 479-жылынын зилкаада айынын акыркы күнү топтологон ыраматылык аш-Шайхул-Имамул-Ажаллуз-Захид, Имамдардын имамы Абу Бакир Мухаммед бин Аби Сахл ас-Сарахсинин бир жыйынында, ата-энесинен жана өзүнөн Аллах ыраазы болсун аш-Шайхул Имамул-Ажаллуз-Захид мындай деди: Билип алгыла бул Сийарул-кабир, Имам Мухаммед аш-Шайбанинин жазган эң акыркы чыгармасы.»

Белгилүү бул эки кол жазмадан бирөө өтө эски жана өтө кичине көлөмдө болуп, бир күндө оозеки айтып жаздырганга окшойт.

Калган эки кол жазма тобу негизинен Мүниб Айинтаби тарабынан да бири-биринен ажыратылган. Бирок, жогоруда баян кылган жазууну башына алыпбай, туурудан тема мындайча башталган: «Шайхул-Ажалуз-Захид мындай деди, шарх сийар кабир Шайбанинин чыгармаларынан эң акыркысы». Буга кошумча эки кол жазманын тең соңунда узун соң сөз орун алууда. Мына бул бөлүм экөөндө тең башка башка абалда. Биринчиден Айинтабинин түп нуска деп атаган нускага туура келген Хайдарабат нускасы табылбай, аль-Хасири нускасындагы соң сөзгө токтолобуз. Бул эки категория арасындагы соң сөздүн айрымасы мына булар: Кады Хандын бул жердеги уруксатынынан башка аль-Хасири нускасындагы соң сөздүн башкы бөлүгү дагы да кенен. Бул жерде мына булар окулууда:

«Жазуу Өзгөндө 479-жылы Зулкада айынын алгачкы күнү дүйшөмбү күнү сабыр (Атыф эфенди жана бир канча китепканадагы кол жазмада ушундай, бирок 3-Ахмед жана бир канча китепканадагы эки башка кол жазмада Урматтуу деп жазылган.), зирек, Амир Гүн (Атыф эфенди жана башка кол жазмада ушундай, бирок 3-Ахмед жана бир канча китепканадагы кол жазманын биринде Асир Кух, башкаларында Амир Кух деп окулган башкача жазуу бар) лакабы менен таанылган, башкача айтканда Абу Али аль-Хусейн бин Абул Касымдын үйүндө башталган. Бул Эман (коопсуздук) бөлүмүнүн аягына чейин уланууда. Андан кийин Өзгөн чебинде жазуу ишин улантуубуз

үчүн буйрук берилди. Бул жердеги жаздыруу иши Шурут (шарттуу теңдик) темасынын башына чейин уланды. Мындан кийин абактан боштондука чыгуу 20 рабиул-аввалга туура келди. Биз Сейфуддин Ибрахим Исхак бин Исмаилдин (аль-Хасириде да ушундай, бирок түп нуска деп аталган кол жазмада Сайфуддин Ибрахим бин Исхак деп жазылган) үйүнө жайгаштык. Мындан кийин Шайх Сайфуддин жана бардык фукаха (укукчулар).... Сарахсиден бул ишти бүтүрүүсүн суранышкан. Мунун негизинде Шурут темасынан баштап Сайфуддиндин үйүндө 24 рабиул-ахир, шаршемби күнү башталып, Алланын жардамы жана колдоосу менен 480-жылы 3 жумадул-ула жума күнү бүткөрүлдү....»

479-480-жылдар аралыгындагы жаздыруу мөөнөтү туурасында кээ бир кыйынчылыктарды туудуруда. Доктор Салих Туг өзүнүн докладында бул маселеге дагы да кенен маалымат берет.

480-жылдын жумадул-уласы 1087-жылдын август айына туура келет. Баарыбызга маалым болгондой 10 жылдан кийин 1096-жылында алгачкы крестүүлөрдүн жортуулу жакынкы чыгышта байкалган. Мусулман согушкерлеринин крестүүлөргө каршы укуктук аракеттери Сарахсинин бул чыгармасында жазгандарынан эч кандай айрымасы жок. Бул чыгарма өтө маанилүү болгондуктан ЮНЕСКО тарабынан анын француз тилине которуу иши башталды.

Сарахсинин укуктук көз карашы

Мамлекеттер аралык жалпы укук туурасындагы көз карашын чагылдыруу үчүн «Мабсуттун» сийар бөлүмүнүн бир бөлүгүн которобуз: «Билип алгыла Сийар, сиират сөзүнүн көптүк түрү. Бул бөлүмгө сийар деп койгонубуздун себеби мындай: Сийар мусулмандардын, согушкерлер болсун, же мусулмандар менен келишим түзгөн (булар башка жергиликтүү же мусулман эмес инсандар) мушриктерге (мусулман эместерге) же болбосо, Исламды кабыл кылгандан кийин Исламды четке каккандыктары үчүн капырлардын эң жаманы муртаддарга жана абалы мушриктердикинен азыраак жазага ылайык болгон жана сабатсыздыктарынан улам батыл (динге терс) негиздерге таянган күнөөкөрлөргө каршы мамиле жана аракеттен сөз кылат.» (Мабсут, 10-том, 2-бет.)

Бул аныктама бир нерсени эске албаганда азыркы күнгө да дал келет. Бул бир нерсе ушул болушу мүмкүн: Европадагы мамлекеттер аралык жалпы укук, мамлекеттин дининен болбогон инсандар менен алек болбостон жыйынтыгында дин алмаштыруу маселеси боюнча да алек болбоодо. Тескерисинче батыштагы укук, жайгашууну каалаган мамлекетте бир динде болгон жат инсандардын атуулдукка кабыл алуу туурасында сөз кылууда.

Исламды негиз алып карай турган болсок Сарахси белгилегендей толук тескериси. Негизи бирдей болуу менен бирге бул жерде бир гана пикирде

айырма бар. Мындайча айтканда, ким жат инсан жана ким атуул? Америка Кошмо Штаттарынын түштүк мамлекеттеринде, мындан сырткары Түштүк Африка Мамлекеттеринде (Родезия) ак түстөгүлөр атуулдук үчүн критерий эсептелип жана бардык кара түстөгүлөр жат инсан эсептелет. Мындай инсандар жергиликтүү инсандар болсо да абал өзгөрбөйт. Францияда бул багыттагы ажырым тил болуп эсептелет. Швецарияда төрт тилде сүйлөшүлгөндүгү үчүн туулган жери негиз алынат. Бардык табигый көрүнүштөр: белгилүү бир жерде туулуу, теринин түсү, эне тил сыяктуу маселелер азыркы күндөгү инсандын дем алып жаткан модернизациялуу коомдо эч кандай туура келген айырмалар болбойт. Себеби, толугу менен туулууга байланыштуу табигый абалдарда жеке инсан өзү тандоо мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Буга карата Сарахси эң жакшы абалда белгилеп улут, тил сыяктуу айрымаларга токтолбостон Исламдын атуулдук термини ар бир инсандын мүмкүнчүлүгүнө туура келген нерсе жана мындан башка кандайдыр бир атуулдуктан, дүйнөлүк масштабда бир коом жаратууга дагы да жеңилдик бар. Батыштын ээ болгон маани-маңыз табиятка таянып, мында жеке инсан эч кандай тандоо мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Сарахси тарабынан отого коюлган Исламий маани-маңыз бул айып жана кемчиликти жокко чыгарууда. Иудаилердин мээсинде кан, Түштүк Африкада терини түсү же Францияда тил атуулдуктун негизин түзсө, идеология биримдигин Сарахси боюнча Ислам дини тандаган жана жат инсанды атуулдуктан ажыраткан критерий катары түшүндүргөн. Көз караштар башка башка болсо да баары ушул маселеде бирдей пикирде болушкан. Бир тууган менен жат инсан бирдей деңгээлде каралбайт.

Ушул жерде көңүлүңүздөрдү бир нерсеге бургум келет. Мисалы, Францияда жашаган башка улуттун өкүлүнүн жакшы жана адилеттүү мамиле көрүүсү менен мусулман бир мамлекетте жашаган бир мусулман эмес инсандын азыраак коопсуздукка алынуусун ойлоонун кажети жок. Тескерисинче ага, көбүнесе мусулмандардан көбүрөөк маани берилип, жакшы мамиле кылынат. Осмон мамлекетинин бийлиги астында жашаган башка улуттардана жана алардын мүмкүнчүлүктөрүнөн сөз кылбаймын. Бул жерде туурудан салык туурасында алек болбоймун. Бул маселе талкууланууда өзгөчө бир мусулман жылдык кирешесинен % 2.5 өлчөмүндө зекет бергенин жана ошондой эле ага катуу абалда пайыздын тыюу салынгандыгы унутулууда. Башка диндин өкүлү болсо, кирешесинен бир дагы салык төлөбөөдө жана айрыкча алган пайыздын негизинде бир мусулмандан дагы да тез оңой-олтон жол менен байууда. Ушул абалга карата салык, түрдүү улуттардын материалдык кирешелеринин теңдешүүсүн камсыз кылган техникалык ажырым болуп саналат. Жана да ушул нерсени айта алам, жалпы эсептөөлөрдүн жыйынтыгында башка диндин өкүлү бир мусулманга караганда пайда табууда. Мындан сырткары ошол эле мусулман өмүр бою аскердик милдетти аткарууга мажбур болсо, башка диндин өкүлү согуш учурунда деле

дыйканчылык жана соода иштери менен алек болуу менен бирге мусулмандар тарабынан коопсуздугу сакталууда.

Сарахсинин анализинде бир рух бар. Бирок, өзү шарих (түшүндүрмөөчү, ачыктоочу) катары эркин аракет кыла алган эмес. Шайбанинин чыгармасынан сыртка чыкпоого аргасыз. Ошондуктан мен бул жерде шархи сийари кабирдин мазмунун анализдебеймин. Ушунчасын айтуу жетиштүү болоор. Ал доордогу мусулмандардын армиясынын муктаждыктары туурасындагы бардык маалымат бул чыгармада бар. Бир гана бул чыгарманын Византия жерлери болсун, Орто Азия аймактарында кызмат өтөгөн мусулмандардын аскердик жашоосуна байланыштуу түзүлгөн жандуу бир таблицасына токтолууну каалаймын.

Жалпы тарыхый жактан сансыз окуялардан төмөнкүлөрүн мисал болсун үчүн назарыңыздарга сунамын:

Сарахси, Византиянын Булгар каролдугу ортосундагы мамиледен сөз кылууда узун убакыт уланган согуштарды адатка айланган нерсе катары түшүндүрөт. Жашы кичүүлөргө, аялдарга жана да чот мамлекеттин элчилерине таандык тижарий буюмдардын чек ара салыгына салык төлөп төлөнбөгөндүгү каралган. Ислам армиясында кызмат кылган түрдүү жардамчылардан жана ошону менен бирге аял доктурлардан, жаш кыздардан сөз кылат. Сарахси бул чыгармасында ошол доордо колдонулган түрдүү акчалар туурасында да баян кылат. Согушта алынган олжолор арасында жырткыч куштардан, ууда колдонулган жапайы Индия мышыктарынан, үйрөтүлгөн аттардан жана Марв, Бухара ж.б. жерлерде жасалган бөздүү жана бөзсүз түрдүү чепкендерден узун-узун сөз кылат. Өзү Сижилиянын Муавия тарабынан басылып алынганы туурасында да токтолуп, Сижилияда алынган диний сүрөттүрдүн Синддик (азыркы Пакистандык) соодагерлерге сатуу туурасында берген буйруктун жүзүнөн өзүнө айтылган сын-пикирлерди иликтеген. Мындан сырткары Сарахси Бухара жана Куфа шаарларында курулган үйлөрдүн сапаттарынан жана башкалардан айрымаланган өзгөчөлүктөрүнөн сөз кылып, Түркистандын айылдарындагы мечиттерде Ыракта жок ваиздердин (мечитте динди түшүндүргөн кызматкер) бар экендигине токтолгон. Жыйынтыктап айтканда шархи сийари кабир жана муну менен бирге мабсуттагы сийар бөлүмү укукчулардан сырткаркы инсандарга да бир канча пайдалуу маалымат берген чыгарма катары көрүлүүдө жана айрыкча алгачкы мусулмандар тарабынан өнүктүрүлгөн мамлекеттер аралык жалпы укуктун эң эски материалы болууда. Мунун түпкүрүндө улуу Имам Мухаммед Шайбанинин чыгармасы бар. Сарахси терең илими менен чыгармага жана далилдерин күчтөндүрүү үчүн кураны карим жана Аз. Пайгамбардын хадистери менен биргеликте тарыхый окуялардан да пайдаланган. Бул окуялардын көпчүлүгү башка булактарда берилген эмес.

Сарахси араб тилин өтө жакшы билген. Бирок, далилдерди келтирүүдө кээде башка тилдерди, өзгөчө фарс тилин колдонгон. Анын математика жана

алгебраны да жакшы өздөштүргөндүгү байкалат. Ыр жазуу менен да алектенип бир канча ырлар да жазган. Бирок, мен өзгөчө анын саясий чечимдеринин арка жактагы пландарына жана жашыруун жактарына бурулган түшүнүгүнө көбүрөөк токтоломун. Буга байланыштуу бир мисал берип сөзүмдү жыйынтыктаймын. Маалым болгондой эле, хижранын 6-жылында Пайгамбар кол койгон Худайбия келишими ачык түрдө паска уруу жана каршы шарттарды ичине камтууда. Пайгамбар Умар сыяктуу улуу инсандардын каршы чыгуусуна карабастан кабыл кылган. Булардын баары ошол учурларда мусулмандардын Мекке мушриктеринен кичине да зыянына туш болбой туруп ишке ашкан. Бул маселе боюнча тарыхчылардын далилдери мисалы, Имам Зухринин Ибн Хишамда берген баяны анчалык деле ынандырбайт. Ал эми бул темада Сарахсинин шархи сийари кабирдеги пикири (§ 430):

“Пайгамбар бул абалды (каршылыкты) кабыл кылган. Анткени, булар ошол учурда мусулмандардын пайдасы үчүн болгон шарттар эле. Чындыгында, Меккелик мушриктер менен Хайбердик иудаилер ортосунда экөөнөн бирөөнө пайгамбар сапар тарта турган болсо калган тараптын чабуулга өтүп, (Мекке жана Хайбер ортосундагы аралыктын так ортосуна келген учурда) Мединаны басып алууга ыңгайлуу шарт түзүлөт болчу”.